

ӘОЖ 94(549.5):930.1

ШЫҒЫС ТҮРКІСТАН ӨЛКЕСІНІҢ ТАРИХИ ЗЕРТТЕЛУІ

Қанаи Ербол

Академик Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды университеті
Қарағанды қ., Қазақстан Республикасы,

Ғылыми жетекші: Карсыбаева Жулдыз Алпысовна

Бұл мақалада Шығыс Түркістан аймағының тарихи қалыптасуы, геосаяси маңызы және оны зерттеу бағыттары қарастырылады. Өңірдің мәдени, этникалық және саяси ерекшеліктері әртүрлі кезеңдердегі дереккөздер негізінде талданады. Шығыс Түркістанның исламға дейінгі және ислам дәуіріндегі тарихи даму жолы, ұйғыр халқының мемлекеттік құрылымдары, сондай-ақ аймақтың Қытаймен қарым-қатынасындағы күрделі үдерістер баяндалады. Сонымен қатар, Қытай деректеріндегі көзқарас ерекшеліктері мен шетелдік зерттеушілердің экспедициялары туралы мәліметтер беріледі. Мақала Шығыс Түркістанның Орталық Азия тарихындағы орны мен маңызын ғылыми тұрғыдан зерделеуге бағытталған.

Кілт сөздері: Шығыс Түркістан, тарихи зерттеу, этникалық құрылым, Қытай деректері, ұлт-азаттық қозғалыс, геосаяси жағдай

Кіріспе. Әлемнің қазіргі геосаяси ландшафты айтарлықтай шиеленіскен аймақтық және жаһандық интеграциялық процестердің жылдам өсуімен анықталады. Мәдениетаралық байланыстың кеңістіктік-уақыттық тоғысында орналасқан аймақтар ерекше өзекті болып табылады. Осындай типтегі аймақтардың қазіргі сипатына тарихи үдерістердің түрткі болғаны айдан анық, сол себептен отандық және шетелдік зерттеушілердің еңбектерінде жиі сараптамалық талдаулар жасалады.

Шығыс Түркістан өлкесінің қазіргі жағдайы мен болашағы көп зерттеушілердің зерттеу ареалына айналған. Қазіргі қытай еңбектерінде бұл аймақ «Шыңжаң» - «Жаңа шекара» немесе «Жаңа шектер» терминімен анықталады. Бұл топоним жасанды, ол тек 18 ғасырдың ортасында, зерттелетін аумақ Қытайға қосылғаннан кейін пайда болды және оны пайдалану, әсіресе ерте орта ғасырлар тарихына арналған еңбектерде фальсификация болып саналады деген аналитика бар. Кейбір зерттеушілердің талдауларында, исламдық фактор призмасында, ал басқалары Орталық Азия мен Қытайдың қауіпсіздігіне төнетін қауіп ретінде қарастырады. Әр мектептің, континенттің бұл өлкенің шығу тегіне қаншалықты деңгейде зерттеу жүргізуіне баға беру

арқылы мәселелік тұрғыдан қандай позицияны ұстанатындықтарын, сценарийлік анализдерді кездестіруіміз мүмкін, сондықтан осы тақырып аясында зерттеу жұмысын жүргізу өзекті болып табылады.

Азияның орталығында орналасқан Шығыс Түркістан (Ұйғырстан, Ұйғырия деген бейресми атаулары бар), 1955 жылдан бастап ресми түрде Қытайдың Шыңжаң-Ұйғыр автономиялық ауданы деп аталады. Ол екі мың жылдан астам уақыт бойы танымал сауда орталығы болды, тарихи Жібек жолы жүріп өткен аумақ болып саналады. Шығыс Түркістан сан алуан ұлы өркениеттердің туған жері және өз тарихының әр кезеңдерінде мемлекеттіліктің, мәдениет пен білімнің ордасы болды. Шығыс Түркістанның нақты ауданы 1 миллион 820 мың шаршы шақырым [1]. 1949 жылы қазанда коммунистік Қытайға әскери шабуылдан кейін Қытай провинцияларымен іргелес жатқан Шығыс Түркістан Қытай Халық Республикасының құрамына енді. Географиялық орналасуының ерекшелігіне назар аударсақ болады:

1-сурет. Шығыс Түркістан өлкесінің географиялық орналасуы [1]

Шыңжаң-Ұйғыр автономиялық ауданының аумағы өте үлкен, ол бүкіл ҚХР территориясының $\frac{1}{6}$ бөлігін құрайды. Аймақтың жалпы географиялық бейнесі қытай тіліндегі «сан шан лян инь» «үш жотамен қысылған екі ойпаң» бейнелі сөзінде қайта жасалған. «Тарим мен Жоңғар» жотасымен бөлінген екі ойпаң солтүстіктен солтүстігіндегі таулармен қоршалған. Моңғол Алтайы, батысынан Жоңғария және Тяньшань жүйесі, Кунлуннің оңтүстігімен, Жоңғар қақпасының

кең асуы мен Қара Ертіс аңғарлары Жоңғар алқабын Қазақстан жазықтарымен байланыстырады.

Шығыс Түркістан әр уақытта көптеген сала мамандарының назарында болды. Оның жан-жақты зерттелуі өткен ғасырдың ортасынан басталады. Өлкені зерттейтін ғылыми қоғам құрылуда, экспедициялар бірінен соң бірі жіберілуде. Зерттеу тарихына қатысты материалдарға толық шолу Б. А., Литвинский, А.И. Терентьев-Котанский, А.И. С.Г., Кляшторный, А.А., Колесников деген ресейлік зерттеушілердің еңбектерінде көрсетілген. Отандық зерттеушілердің ішінен бұл тақырыпқа арналған Қ. Қожамбердиев, Д. Жекенов, Ж. Көшербаев, А. Ахмедованың жұмыстарын айтсақ болады.

Ресейлік және отандық ғалымдардың зерттемелеріне сәйкес, Шығыс Түркістан халқының сыртқы келбетін анықтаған этникалық қауымдастықтың б.з.б. II-мыңжылдықта қалыптасты деген тұжырымға келеді. Олардың айтуы бойынша, осы кезеңде мұнда үндіеуропалықтарға жатқызылған прототохарийлер қоныстанды. Біраз уақыттан кейін аймақтар иран-үнді толқынының таралу алаңына айналды. Шығыс Түркістан біздің дәуіріміздің бірінші ғасырынан ислам келгенге дейін буддалық өркениеттің негізгі орталықтарының бірі болды. Тоғызыншы ғасырдың басындағы исламға ауысудан бастап ұйғырлар мен мұсылмандар арасында байланыс орнады. Қарахан қағандарының билігі ұйғыр қоғамының исламдануының жеделдеуін көрсетті. Исламдық діни ұйымдар өнердің, ғылымның, музыканың, әдебиеттің өркендеуіне әкелген озық мәдениетпен айналысты. Осы уақыт ішінде көптеген халықаралық танымал ұйғыр ғалымдары шығып, мыңдаған баға жетпес басылымдар дүниеге келді. Бұл жазбалардың ең маңыздысы ұйғыр ғалымы Жүсіп Хас Хажибтің «Құтадғу билиг» кітабы [2]. Дегенмен, бұл өлкеге қатысты қызығушылық шетелдік ғалымдардың да тарапынан болды, тіпті бірқатар экспедициялар жүзеге асты. Мәселен, Британ мұражайы мен үкіметі 1906-1908 жылдары болған экспедицияларды және 1913-1915 жж. экспедицияларды ресми түрде қаржыландырды, француз экспедициясын 1906 жылы қыркүйекте Орталық және Шығыс Азияны зерттеудің халықаралық қауымдастығының француз комитеті қаржыландырды. Еуропа елдерінің сенсациялық олжаларына қызығып, Жапония да Шығыс Түркістанды зерттеуге кірісті. Ол Отанаба Тешин мен Хори Кендоның қатысуымен граф Отани Сесиннің жетекшілігімен үш экспедиция ұйымдастырды. Жапонияға көптеген заттар мен ақпараттар әкелінгенімен, олар тиісті жазбаға байланысты кейіннен жарияланбады және Токио мен Киотодағы мұражайлардың қорларында сақтаулы. Бірінші дүниежүзілік соғыстан кейін Қытай үкіметі Шыңжаңға шетелдік жұмысшылардың келуіне тыйым салды. Соған қарамастан, С.Хедин басқарған швед-қытай экспедициялары 1928–1931 және 1934 жылдары болды. Олардың арасында қытай археологы Хуан Вэни өмірінің соңына дейін Шыңжаң археологиясының көрнекті маманы болғанын атап өткен жөн [2].

Ұлы Қытай қорғаны – Шығыс Түркістанның айқын шығыс шекарасы. Көптеген тарихи құжаттарда Шығыс Түркістан Қытайдың бір бөлігі ретінде емес, тарихи жағынан да, мәдени жағынан да Орталық Азияның өзегі ретінде қарастырылды. Қытайлар емес, Орталық Азия түркілері Шығыс Түркістан халқы болып көрсетіледі. Тарихи деректерге сүйенсек, Шығыс Түркістандағы ұйғыр халқының 4000 жылдан астам тарихы бар.

Ежелгі ұйғырлар мен басқа да байырғы халықтар Шығыс Түркістанда тарих бойы гүлденген егеменді республикалар құрды. Ұйғырлар өздерінің ерекше мәдениеті мен өркениетін құрды және Шығыс пен Батыс мәдени алмасуында маңызды рөл атқарды. Орталық Азиядағы басқа түркі халықтары сияқты ұйғырлар да буддизм, манихейлік және шамандық діндерге ерте наным-сенімдер болған.

1759 жылы сол кезде Қытайды билеген Цин әулеті Шығыс Түркістандағы автономиялық Ұйғыр хандығын, Саид хандығын және Шығыс Түркістан Цин империясының құрамына кірді. Шығыс Түркістан ұйғырлары осы уақыттың ішінде өз ұлтындағы шетелдік үстемдікке ерлікпен қарсы тұрды. Тәуелсіздікті қалпына келтіру үшін олар Цин билігіне қарсы 42 рет көтеріліс жасады. 1864 жылы маньчжур-қытай әскерлері түпкілікті қуылып, ұйғырлар «Йетшаһар» автономиялық патшалығын қайта құрды. Бірақ азаттық ұзаққа бармады, өйткені Қытай әскерлері 1876 жылы Шығыс Түркістанға тағы да басып кірді. Сегіз жылға созылған сұрапыл соғыстан кейін Шығыс Түркістанды «Шыңжаң» («Жаңа аумақ» дегенді білдіреді) деп атаған Цин империясы ресми түрде басып алды деген де аналитика бар. Көбінесе көп зерттеулерде Қытайдың мүддесін және әрекеттерін теріске шығарғанымен, осындай тарихи мәліметтер көзі бар [3].

1911 жылы Қытай ұлтшылдары Цин империясын құлатқаннан кейін Цин империясының соңғы жылдарында провинциялық үкіметтерді басқарған қытайлық әскери қолбасшылар Шығыс Түркістанды өз бақылауына алды. Бұл кезеңде Шығыс Түркістан негізінен Қытайдың орталық билігінен тәуелсіз болды. Шетелдік биліктен құтылу үшін ұйғырлар Қытай үкіметіне қарсы көптеген көтерілістерді бастады. Олар 1933 және 1944 жылдары екі рет автономиялық Шығыс Түркістан Республикасын (ШТР) қалпына келтіруге қол жеткізді. Алайда Кеңес Одағының әскери шабуылы мен саяси айла-шарғылары республиканың тәуелсіздігіне нүкте қойды. 1949 жылы қазанда Қытай Халық азаттық армиясы (ХҚА) әскерлері Шығыс Түркістанға басып кіргенде, ВТР автономиялық мемлекеті түптеп келгенде құлатылды. Қытай коммунистері Шығыс Түркістан өлкесінде Шыңжаң-Ұйғыр автономиялық ауданын құрды. Ұйғыр халқы мен оның ұлтының тарихындағы ең зұлмат дәуірді Шығыс Түркістанға Қытай коммунистік диктатурасы орнатқан уақыт деп санауға болады. Қазіргі әлемде ұйғыр ұлтының негізгі өмір сүруіне қауіп төніп тұр. Қытай коммунистік үкіметі Шығыс Түркістанды толықтай дамыту мақсатында

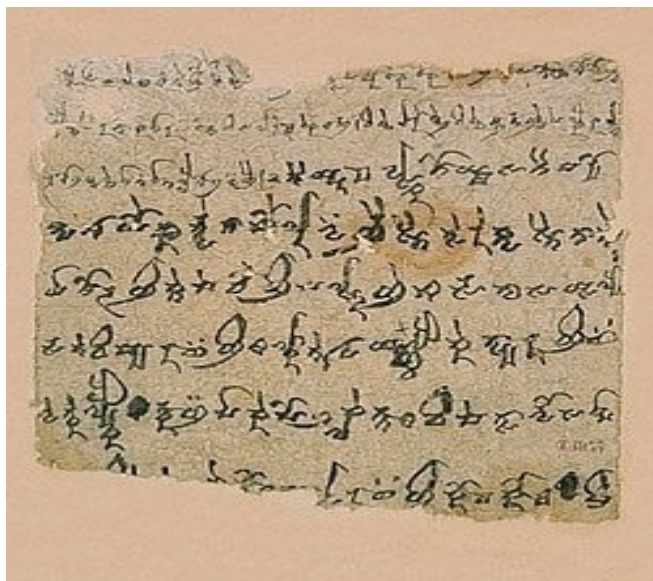
ұйғырларға және басқа да жергілікті халықтарға қарсы көптеген жорықтар жүргізіп, қуғын-сүргіннің сұмдық түрлерін қолдануда деген мәліметтер де жоғарыда көрсетілген тұжырыммен ұштасады [3].

Қытай хроникаларына жүгінсек, олардың барлығы ақпаратты таңдаудағы біржақтылықты және көршілерінің ішкі өміріне қызығушылықтың жоқтығын анықтайтын өзін-өзі қамтамасыз ететін синоцентризммен ерекшеленетінін атап өткен жөн. Қытайлық легализм мектебінің бастаушысы және идеологтарының алғашқысы (ол өзі тоталитаризм принциптерін толық жүзеге асыра алмады) Гуан Чжун қытай деректерінде осы өңірді алып жатқан халықтар туралы жазғаны белгілі. Ол Тарым өзенінің алқабында нефрит тасты өндіріп, оны қытайлармен саудалайтын халық туралы жазады және ол біздің дәуірімізге дейінгі 7 ғасырдың ортасында болған оқиғалар жөнінде мәлімдейді. Біз бұл халықты Юэчжи деп атаймыз делінген. Кейінірек, олар бұл халықтар арасындағы көптеген мәдени ұқсастықтарды анықтаған кезде, олар көбінесе шығыс сарматтары деп аталды. Юэчжилер Солтүстік Ираннан шыққан кавказ тайпасы болғанға ұқсайды. Көрші халықтар мен діни мекемелердің діни саласы толығырақ қарастырылған, бұл әсіресе буддизмге қатысты зерттеулер бар. Қытай жазбаша дереккөздерінде, олардың пайда болған уақыты мен орнына қарамастан, ең жақсы жағдайда архитектуралық дамудың жалпы сипаттамалық сипаттамасын ғана қамтуы мүмкін, белгілі бір аймақтарда сарайлардың, храмдардың және басқа құрылыстардың бар немесе жоқтығын көрсетеді, бірақ олардан олар кем дегенде құрастыра алады. Сәулет тарихын зерттеудің негізгі көзі археологиялық экспедициялардың материалдары болды және болып қала береді [4].

Дегенмен, сол кездің өзінде Тарым алқабының халқы этникалық жағынан алуан түрлі болды. Басқалардың ішінде біз тохарлардың жұмбақ адамдарын, аздаған егіншілерін, таңғажайып мәдениет пен жойылып кеткен жазба тілін ерекше атап өтеміз деп көрсетеді. Кейбір зерттеушілер бұл халықты тохарларға, Тарымның автохтондық тұрғындарына және юечжилерге туыстық псевдотохарларға бөледі - сірә, біз егіншілікпен айналысқан юечжилер туралы айтып отырмыз деген ақпараттар кездеседі. Қытай хроникасында осы халықтардың жазбасы да берілген:

Оңтүстік Шыңжаңда ұйғырлар мен тибеттіктер жергілікті тохар халқымен араласып, олардың егіншілік дағдыларын және будда дінін қабылдап, сол кезден бүгінгі күнге дейін «ұйғырлар» этнонимі барған сайын Шыңжаң халқының төл атауына айналды. 9 ғасырда Ұйғыр қағанаты құлдырап, екі шағын хандық – Тұрфан мен Гансуда қалды. Сонымен бірге ұйғырлардың мәңгілік жаулары – тибеттіктердің күші де, жері де, шабуылдық қуаты да жоғалып барады. Қазіргі Тұрфан мен Үрімжі қалаларының орнында орналасқан Солтүстік Шыңжаңдағы Ұйғыр мемлекеті 14 ғасырға дейін өмір сүріп, көбінесе

аймақтағы күшті мемлекеттердің вассалы ретінде өмір сүретін деген мәліметтер бар.

2-сурет. Тохар қолжазбалары [4]

Уақыт ете келе халықтардың өзара ішкі талас-тартыстары бастала бастады. Ішкі талас-тартыстың уақыты өте сәтті болды: Цинь Ши Хуан қайтыс болғаннан кейін ол құрған империя ыдырап, күшпен және жоғарғы билеушіден қорқумен байланыстырылған барлық империялар сияқты, бұл да өлетін болды. Синнулармен жүйелі түрде соғысып, жауын әлсірету үшін көшпелілер арасында ішкі алауыздықты шеберлікпен қоздырған Қытай «барлығының барлығына қарсы» соғысын көрді. Қытайлықтар бірін-бірі өлтірумен айналысты. Юэчжилер ақыры жеңіліске ұшырады, өйткені олар өздерінің солтүстік қарсыласы синнулардың қалай бірігіп кеткенін білмей, тиісті жауап қайтара алмады.

Осылайша біз әртүрлі мектептердің зерттеулерінің айырмашылықтарын көре аламыз, әр зерттеуші өзіндік призмадан қарайды және теориялық негіздемесінің компоненттері әртүрлі болып келеді [5].

«Мұның бәрі бүгін бізге оқиғалардың, үздіксіз соғыстардың және соған байланысты зорлық-зомбылық пен тонаулардың сарқырамасы сияқты болып көрінеді, бірақ Жібек жолы осы жылдар бойы қалай болды?» деген сұрақ туындайды. Тұрақсыздық керуеншілердің еңсесін түсіріп, екі жүргізуші айдаған төрт есектен тұратын керуендер тарихқа айналды. Дәл осы кезде үлкен колонналардың қорғауымен жолға шыққан жүздеген жүкті керуендер пайда болды. Дегенмен, тіпті үлкен конвойлар әрқашан үлкен бандалардан құтқарыла алмады. Әрбір үкімет өз қарамағындағы жерлерде қозғалыс қауіпсіздігін барынша қамтамасыз етуге тырысқаны анық, бірақ бұл әрқашан мүмкін болмады. 3 ғасырдан бастап сауда жолы әлі де жұмыс істеп тұр (тауар

алмасуды тоқтату мүмкін емес, дегенмен тауарлар қымбаттап жатыр - керуен жүргізушілері енді тәуекелдер үшін қосымша ақы алады), бірақ қарамастан, күрделі проблемаларды бастан кешірді. Бұл сауда жолының болуына халықтың сұранысы үлкен болды және, әрине, ол ақырында жүзеге асты.

10 ғасырдан бастап Шыңжаңның баяу, бірақ жеткілікті табысты және барған сайын прогрессивті исламдануы басталады, бұл болашақта аймақ үшін көп нәрсені білдіреді, бірақ бұл процесс Жібек жолының тағдыры және аймақтың одан кейінгі бүкіл тарихы сияқты фактілерге тікелей әсер етуі жүзеге аспады.

Қытайлық мүддені және әрекеттерді жоққа шығаратын көптеген зерттеулерде келесідей тұжырымдар бар:

- 21 ғасырдың басында Шығыс Түркістан барлық ұлы державалардың мүдделері тоғысқан әлемдік саясаттың орталығына айналды.

- Тарих көрсеткендей, Қытайдың Шыңжаңда берік және тұрақты ұстанымдары болмаған, жоқ және бола алмайды.

- «8 қақтығыстың» өршуі және «АфПактың» Орталық Азияға кеңеюі Шыңжаң, Қытай және Ресейдің оңтүстігіндегі тұрақсыздыққа әкеліп соқтырады.

- Тарих жоғарыда аталған процестердің дамуын болжауға мүмкіндік беретін болжамдық ғылым бола алады және болуы керек.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Питвинский Б. А. 1984. Исторические судьбы Восточного Туркестана Средней Азии (проблемы этнокультурной общности). Восточный Туркестан и Средняя Азия. История. Культура. Связи. 1. Печитн .1Л.Р

2. Кляшторный С. Г., Колесников А, А. 1988. Восточный Туркестан русских путешественников (II-я пол, XIX в.). Алма-Ата,

3. Зотов О.В. 2007. Вопросы историографии Восточного Туркестана в эпоху трёх мировых войн // XXXVII научная конференция «Общество и государство в Китае».

4. Клименко А. 2005. Стратегическое партнёрство между Россией и Китаем в Центральной Азии // Проблемы Дальнего Востока. № 2.

5. Снесарев А.Е. 1903. рец.: Бартольд В. Историко-географический обзор Ирана. СПб., // 1904. Сведения, касающиеся стран, сопредельных с Туркестанским военным округом // в. 49, № 1.

ИСТОРИЧЕСКОЕ ИЗУЧЕНИЕ ВОСТОЧНОГО ТУРКЕСТАНА

Ербол Канаиш

Научный руководитель: Карсыбаева Жулдыз Алпысовна

В статье рассматривается историко-политическая ситуация в Восточном Туркестане в 1930–1940-х годах, а также движение казахов региона за национальную независимость. Особое внимание уделено формированию Восточно-Туркестанской Республики, борьбе казахов против гнета правления Шэн Шицая и роли ключевых лидеров, таких как Элисхан Алипулы и Оспан Батыр. Анализируются внутренние и внешние факторы, повлиявшие на восстания, и их значение в истории казахского народа.

Ключевые слова. Восточный Туркестан, историческое исследование, этническая структура, китайские источники, национально освободительное движение, геополитическая обстановка

THE HISTORICAL STUDY OF EAST TURKESTAN

Erbol Kanash

Scientific supervisor: Karsybaeva Zh.A.

This article explores the historical and political landscape of East Turkestan during the 1930s–1940s, focusing on the Kazakh national liberation movement in the region. Particular attention is given to the formation of the East Turkestan Republic, the Kazakhs' resistance against Sheng Shicai's oppressive rule, and the roles of key leaders such as Eliskhan Alipuly and Ospan Batyr. The study analyzes internal and external factors influencing the uprisings and highlights their significance in the history of the Kazakh people.

Keywords. East Turkestan, historical research ethnic structure, Chinese sources, national liberation movement, geopolitical situation

REFERENCES

1. Pitvinsky, B. A. (1984). *The Historical Fate of Eastern Turkestan in Central Asia (Problems of Ethnocultural Commonality)*. Eastern Turkestan and Central Asia: History, Culture, Connections. Issue 1. Pichitn: IL.R.

2. Klyashtorny, S. G., & Kolesnikov, A. A. (1988). *Eastern Turkestan through the Eyes of Russian Travelers (First Half of the 19th Century)*. Alma-Ata.
3. Zotov, O. V. (2007). *Issues of the Historiography of Eastern Turkestan during the Era of the Three World Wars*. In: XXXVII Scientific Conference “Society and State in China”.
4. Klimenko, A. (2005). *Strategic Partnership Between Russia and China in Central Asia*. Problems of the Far East, No. 2.
5. Snesev, A. E. (1903). Review: *Bartold, V. A Historical and Geographical Overview of Iran*. St. Petersburg, 1904. *Information Concerning the Countries Adjacent to the Turkestan Military District*. Vol. 49, No. 1.